

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ

(‘ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

Harcharan Singh De Natkan De Parmukh Sarokar

(‘Kall Ajj Te Bhalak’ De Vishesh Sandarbh Vich)

Rajdeep Kaur

M.A. Student

Reg.No. 11302232

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ
ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ
2015

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਰਾਜਦੀਪ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ 'ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ('ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਰਾਜਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ-11302232

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਰਾਜਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ 'ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ('ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਸੀਮਾ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਅਧਿਆਇ-ਪਹਿਲਾ

ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਅਧਿਆਇ-ਚੌਥਾ

ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਭੂਮਿਕਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਨੂੰ 29 ਨਾਟਕ, 8 ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ 3 ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਰ ਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਜੋ ਕਿ 1917 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ 1973 ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ:

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ (ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)' ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਨਾਟਕ 'ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਵਿਧੀ:

ਹਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਨਾਟਕ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਦੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਹਾਰਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਕਰੋ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮਾਇਕਰੋ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ:

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਚਨਾ ਜਗਤ ਉੱਪਰ ਵਿਭਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੱਧਰਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

- ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967
- ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1970-71
- ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971
- ਰਣਬੀਰ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974
- ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਚ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975
- ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ: ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976
- ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976
- ਨਵਿਸਤ ਲਾਲ ਗਰਗ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1978-79
- ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ (ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ) ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1979
- ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982-83

- ਪਰਮਜੀਤ ਢਿਲੋਂ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ, ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1982-83
- ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1985-86
- ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1987
- ਨਸੀਬ ਸਿੰਘ (ਬਵੇਜਾ) ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1992
- ਬੰਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992
- ਨਸੀਬ ਕੌਰ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1993
- ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ 2003
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, 2006

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਲਾ ਪੱਖ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ (ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਮੈਡਮ ਮਿਸ ਸੀਮਾ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਰਾਜਦੀਪ ਕੌਰ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ
ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ-ਪਹਿਲਾ

ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੁਹਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਨਾਟਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿਗੂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਦਰਪਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਨਾਭੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਦਰਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਰੰਗੀਨ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾਂ ਤੇ ਗਾਹੜਾ ਕਰਕੇ, ਚੰਗੀਆੜੇ ਨੂੰ ਲੋਅ ਤੇ ਲੋਅ ਨੂੰ ਭਾਂਬੜ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਲਾ ਨਾਟਕ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਲ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਾਧਿਅਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ, ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਇੱਛਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਸੀਲਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਆਰੰਭਿਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਸੁਆਂਗ ਰਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਈ। ਨਾਟਕ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੂਕ ਅਭਿਨੈ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਨਾਚ ਫਿਰ ਸੁਆਂਗ ਨੂੰ ਰਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਨਕਲ ਵਧਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ।

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਖਾਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅੱਜ ਵਿੱਚ ਘਟਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਲੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼- ਕਾਵਿ ਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ 'ਨਾਂਵ' ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ 'ਕਿਰਿਆ' ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਕਲਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗ- ਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੰਗ- ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲਈ ਮਰਜ਼ੋਰੀ ਬੋਲਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।¹

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ- ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੇਕ- ਕਲਾ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।² ਨਾਟਕ ਪੂਰਨ ਸੰਵਾਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ, ਕਥਾਨਕ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ:-

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਡਰਾਮਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ'। ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

• ਡਰਾਈਨਡਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਵੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਸਲੀ ਸੁਜੀਵ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”⁴

- ਗੋਬਿੰਦ ਵੱਲਭ ਪੰਤ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਸੱਚਾ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੈ। ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਉਹਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।”⁵

- ਪੀ. ਐਸ. ਸ਼ਾਸਤਰੀ:-

“ਨਾਟਕ ਖ਼ਾਸ ਭਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ, ਅਟਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਮੰਤਵ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖ਼ਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੰਤ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁶

- ਤੱਤ:-

ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ-ਉਪਯੋਗੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ- ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ।

- ਵਸਤੂ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਲਈ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਮ ਜੀ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

- ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਨਾਇਕ:-

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨੇਤਾ / ਪਾਤਰ / ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਆਚਾਰ- ਵਿਹਾਰ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰ ਪਾਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਗੱਲਾਂ

ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਵੀ ਉਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਖਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ।

• ਰਸ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਰਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਸ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਸ ਨੂੰ ਇੱਕਲੇ ਸਰੋਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦੇ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅੱਠ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:- ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਹਾਸਯ, ਕਰੁਣਾ, ਰੌਦ੍ਹ, ਵੀਰ, ਭਿਆਨਕ, ਵੀਭਤਸ, ਅਦਭੁਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਮੱਤ:-

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ:- ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ- ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੋਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਸ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇਤਾ ਤੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਤੇ ਗੋਂਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇਆਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਖੇਪ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:-

ਗੋਂਦ:-

ਗੋਂਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰੇਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਸਜੀਵ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੋਂਦ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੋਂਦ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲੜੀਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਂਦ ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਕਾਰਜ ਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘੱਟ। ਨਾਟਕ ਸੰਪੂਰਨ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਗੋਂਦ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:- ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਕਠਿਨ।

ਪਾਤਰ:-

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਪਾਤਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹੁਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਜੀਬ ਨਾ ਲੱਗਣ। ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਹੀ ਹੀ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਪਾਤਰ ਚੰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਤੇ ਭਈਚਾਰਕ ਸੂਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਉਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਜਾਣ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਾਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ:-

ਵਿਚਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਚੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾਂ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜੋ

ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਏ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਸਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਅਤਕਾਉਣ ਨਾ।

ਦ੍ਰਿਸ਼:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਬੜੀ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਗੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਗੀਤ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਆਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਲਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਹੋ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਚਾਵਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਰਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਗੌਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੌਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਣ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਬੋਲੀ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਨਰਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਛੇਵਾਂ ਤੱਤ ਉਦੇਸ਼ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ਭਾਵ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼।

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ: ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਤੇ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ:-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਭਿਖਾਰੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਅਦਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਢੰਗ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਣ:-

ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਨਕਾਬ ਲਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਪਾਤਰ/ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੋਸਲੇ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹੱਸਦੇ ਅਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਜੀਵ ਜੀਵ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ।

ਪਾਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਲ-ਪਲ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਿਕ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਕਾਰਜ, ਕੱਪੜੇ, ਚੱਲਣ ਫਿਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ੰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਬਚਨੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ, ਅਪਰਾਧ ਆਦਿ ਦਾ ਭਰਿਆ ਭਾਂਡਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ:-

ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਰ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਆਪਸੀ ਬੜਾ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ:-

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੁਆਰਾ ਘਟਨਾ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼:-

ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਕੁਝ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਥਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਕੱਢਕੇ ਘਟਨਾ, ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦੀ

ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਣ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ:-

ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡੈਰਕ ਬੋਸਕਿਲ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ, ਛਾਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਬਾਰੇ ਬੋਸਕਿਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ- ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਬੋਸਕਿਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਅਰਥਾਤ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਉਪਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦਾਇਓਨੀਸਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਡਿਥੀਰੈਬਜ਼ ਜਾਂ ਸਤੁਤੀ- ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵੇਦ ਨਾਟ-ਵੇਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਲਮਰ ਰਾਈਸ ਵੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕੀ ਲਿਖਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਰੰਗਮੰਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਉਸ ਮਨੋਰਥ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੰਗਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਕਈ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਵੀ ਇਕ ਸਥੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਰੇਮੰਡ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਖੇਡ ਮਾਣਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖਰੜਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਲਿਖਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੂੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਬਸਨ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸ਼ਿਲਪ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਦ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੁਹਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਦਕਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005 ਪੰਨਾ ਨੰ.-57
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-57
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-57
4. ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ ਨੰ.-14
5. ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ ਨੰ.-12
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-12

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਜੀਵਨ:-

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਦਸੰਬਰ 1915 ਨੂੰ ਚੱਕ ਨੂੰ. 576 ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਸ. ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮਾਤਾ ਰੱਖੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਉੜਾਪੁੜ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਹੈ। 'ਮੇਰੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗਰਾਹ ਨੂੰ 1914 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉੜਾਪੁੜ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਭੂਆ ਜੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਦੁਗਾਪੁਰ ਤੋਂ ਸਨ ਜੋ ਰਾਸਧਾਰੀਆ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਰੱਜੀ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕਿ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

1933 ਨੂੰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਬਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤੇ 1937 ਵਿੱਚ ਐੱਫ.ਸੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ ਤੇ ਮੁੜ ਐੱਫ.ਸੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੀ.ਏ. ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਝਲਕੀ 'ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ' ਲਿਖੀ ਤੇ 1937 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1938 ਵਿਚ ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਖਿਡਾਇਆ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਉੜਾਪੁੜ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਖੁਦ ਨਾਇਕ ਦਾ ਪਾਰਟ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਧਰਮ ਕੌਰ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਲਾਟਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਜਗਬੀਰ ਕੌਰ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਲਾਟਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਫਿਲਮ -ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1966 ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਜਿਥੋਂ 1975 ਵਿਚ ਚਿਟਾਇਰ ਹੋਏ। ਇਹ 10 ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਨ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ। ਜੋ ਲੀਹਾਂ ਆਈ.ਸੀ ਨੰਦਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਪਣਾਇਆਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਉਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਰ -ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਟਣ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਕਹੋ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਕਿ ਅਸਲੋਂ ਅਪਰਿਚਿਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇੰਨਾ ਨਿੱਘਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਬਜ਼ਿਦ ਜਾਂ: ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਉਸਤਾਦ, ਰੰਗ ਮੰਚ ਦਾ ਉਸਤਾਦ, ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ! ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ! ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਲਗਪਗ ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ; ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾਣ ਹੈ: 'ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਜਿੰਨਾ ਨੇੜੇ, ਖੁਦਾ ਤੋਂ ਉਨਾ ਹੀ ਦੂਰ।' ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੰਮਿਆ ਮਾਝੇ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਪਲਿਆ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਕਸਬਿਆਂ, ਨਗਰਾਂ, ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਿਆਂ। ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕਸਬਿਆਂ, ਨਗਰਾਂ, ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਰੁਚੀ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਆਪਣਾਪਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਵੀਰ, ਭੈਣ, ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਬੇਬੇ, ਜਾਂ ਬਾਪੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਾਣੇ- ਪਛਾਣੇ ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ, ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ, ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਤੇ ਮਰਨੇ ਪਰਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਤੇ ਨਾ ਪੱਛਮ ਦੀ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਸੀਤ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਕ ਪਿਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ

ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਬਾਰੇ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਹੋਇਆ- ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਚਿਤ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਇਤਹਾਸ ਉਸ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਇਤਹਾਸ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ- ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਿਆ ਹੈ।² ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਟ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ। ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨੀ ਕੁ ਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਲੀਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੋਈ ਗਿਣੀਆ ਮਿਥਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨਸੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਟਕ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਚੌਕਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਤਿੱਖੀ, ਕਰਾਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੱਥ ਲਗੇਗੀ। ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੋਮੈਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ (1942-47 ਈਂ) ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੀਹਰਸਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦਾ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮੰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

1947 ਈ. ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਪਰ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵੱਲ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਅੱਗ ਜੁਲਾਈ. ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਭੜਕੀ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੱਦ- ਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਭਾਰੀ ਹਿਲਜੁਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਸਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਾਗੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਾਂ। ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੇਘਰਪੁਰੇ ਵੱਲ ਇਕਦਮ ਠਾਹ- ਠਾਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਝਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਣ ਭੱਜ ਦੌੜ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੋਈ ਨਾ ਸੁੱਤਾ।

1947 ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਖਾਤਰ ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਰੇਜ਼

ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਈ ਧਨਾਢ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਪੈਨ ਤੇ ਪੈਨਸਲਾਂ ਵੇਚਦੇ ਦੇਖੇ। ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਡਾ. ਐਮ. ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਲਗਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੁੜ ਵਸਾਉ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਐਸ. ਬੇਦੀ ਸਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਲ ਅਜਮਲ ਖਾਂ ਰੋਡ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਹਰ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 1947 ਈ. ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਘਟਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਮੁਲਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਜੋ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਹੋਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਖੜ ਪੁਖੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡਰ ਗਏ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਹ ਵਸ ਗਏ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ 1948 ਈ. ਤੋਂ ਉੱਦਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਵਣੀ, ਪਰਿਤੋਸ਼ ਗਾਰਗੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਜਲੰਧਰੀ ਆਦਿ।

1949 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਨੇ 'ਅਨਜੋੜ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਖੇਡਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਵੇਵਲ ਥੀਏਟਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ ਖੇਡੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ 'ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। 1949 ਈ. ਤੋਂ ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਇਪਟਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਰੰਗਮੰਚ ਯਤਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟ- ਸਫ਼ਰ ਗਤੀ ਦਰ ਗਤੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਨਵੇਂ ਦਿਸਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 2006 ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ:-

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਾਟ- ਕਲਾ ਦੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਰੰਗ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ 1937 ਵਿਚ ਛਪੇ ਪਹਿਲੇ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਰਾਜੀ ਮਸਤਾਨ' ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਿਲਚਪਸ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਦਿਸਦਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲੰਮੀ ਨਾਟ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਹਨ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਨਾਟਕ ਅਕਸਰ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਿਲੇਬਸਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਮੰਚ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿੱਗਾਰ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਟ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟ- ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਭਾਵ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਟ- ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਾਡੀ ਮੁਰਾਦ ਸ਼ੈਕਸਪੀਰੀਅਨ ਨਾਟ- ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੁਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ- "ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਮਲੀ ਤਜ਼ਰਬਾ ਘੱਟ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਐਸ਼- ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ"। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟ ਆਰੰਭ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' (1937) ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਟ- ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਟ- ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਨਾਟਕ:

1. ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ(1937)
2. ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ(1938)
3. ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋ(1939)
4. ਅਣਜੋੜ(1941)
5. ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ(1942)
6. ਦੋਸ਼(1949)
7. ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ(1953)

8. ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ(1954)
9. ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ(1955)
10. ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ(1961)
11. ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ(1966)
12. ਕੰਚਨਮਾਟੀ(1967)
13. ਮਿੱਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗ ਚਾਣਨ ਹੋਇਆ(1969)
14. ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ(1971)
15. ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਨੂਰ(1973)
16. ਰਾਮ ਲੀਲਾ(1973)
17. ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ(1975)
18. ਦੇਖ ਕਬੀਰ ਰੋਇਆ(1977)
19. ਮਸੀਹਾ ਸੂਲੀ ਤੇ ਮੁਸਕਾਇਆ(1980)
20. ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ(1981)
21. ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ(1985)
22. ਨੰਗਾ ਜਖਮ(1992)
23. ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਛੋ ਘੁਮਿਆਰ ਤੋ(1995)
24. ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ(1999)
25. ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ(2001)
26. ਇਤਿਹਾਸ ਜਵਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ
27. ਰਮਾਇਣ
28. ਉਠਤ ਸੁਖੀਆ ਬੈਠਤ ਸੁਖੀਆ
29. ਹਾਜੀ ਮਸਤਾਨ

ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

1. ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ(1940)
2. ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ(1942)
3. ਪੰਜ ਗੀਟਠੜਾ(1944)
4. ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ(1945)
5. ਕਾਇਆ ਕਲਪ(1949)
6. ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ (1957)

7. ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ(1958)
8. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ(1959)

ਲਘੂ ਨਾਟਕ:

1. ਅੱਗ ਬੁਝਾਉ(1930)
2. ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ(1990)
3. ਨੰਗਾ ਜ਼ਖਮ(1995)

ਨਾਟਕ ਥੀਏਟਰ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ:

1. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ (ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ) (1971)
2. ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ(1974)
3. ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ(1979)
4. ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ(1988)
5. ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ(1989)
6. ਪੰਜਾਬ ਦੀ (ਹੱਤਯਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੱਕ) (ਮਿਤੀਹੀਣ) ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਐਸਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਘਰੇਲੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਚਿੰਨਾਤਮਿਕ ਆਦਿ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਅਸਲਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਖੇਡਣਯੋਗ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ ਰਚੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਿਆ 1937 ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਟ- ਸਫਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ। ਤਿਆਗ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਨਾਟਕ ਔਰਤ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ (1938), ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ(1939), ਅਨਜੋੜ

(1941), ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ (1942), ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ, ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ, ਪੰਜ ਗੀਟੜੇ, ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਰਚੇ। 1940 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। 1940 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ (ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਅਪਵਾਦ ਮੰਨਦਿਆਂ) ਯਥਾਰਥ ਘੱਟ ਤੇ ਰੋਮਾਂਤੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 1940-42 ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ- ਵਿਆਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਅਨਜੋੜ' ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1947 ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸੁਖਾਂਤ , ਦੁਖਾਂਤ, ਤੇ ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ ਆਦਿ । ਇਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਚਰੋਕੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੌੜੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੁਲਮ, ਅਨਿਆ, ਧੋਖਾ, ਵਲਫਲ ਤੇ ਝੂਠੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਰਿਆਦਾਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੰਦਾ ਵਾਂਗ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ' ਤੱਕ ਆ ਕੇ ਉਹ ਨੰਦਾ ਵਾਂਗ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਮਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਡਾਕਟਰ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜੋ ਰੋਸ ਤਾਂ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵਾਂਗ ਕਾਮਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਵਾਂਗ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਉਧਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਾਈਨ ਲਾਈ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ- ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

• ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ:-(1937)

'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1937 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਪੰਜ ਝਾਕੀਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਹੈ।

‘ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ’ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਪਿਆਰ ਉੱਤੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਜਿਤ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ‘ਦਿਲ ਫੈਂਕ’ ਮਜ਼ਨੂਆਂ ਅਤੇ ਲੈਲਾਵਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਲ ਅੱਗੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹਾਰਦੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀ ਬਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਕੀਬ ਨੂੰ ਹਰਾਂਉਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ

ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ “ਸਾਰਾ ਨਾਟਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੂਲ ਦਾ ਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜਿਹਾ, ਜਾਹਰੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਇਆ, ਪਿਆਰ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਿਆਰ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ‘ਹੈ’ ਤੇ ‘ਹਨ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਏ’ ਤੇ ‘ਨੇ’ ਬਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਿਰਖੁਦ (ਖੁਦਸਰ ਜਾਂ ਜਿੱਦੀ) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਰਨ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਮਸਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਾਂ ਰਾਜਮਾਤਾ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ-“ਵਹਿਣ ਪਏ ਦਰਿਆ ਭੀ ਕਦੇ ਮੁੜਦੇ ਨੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਜੀ?” ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ- “ਸੋਹਣੀ ਚੀਜ਼ ਸਦਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਏ?”⁹

ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦੀ ਤੀਜੀ ਝਾਕੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੂਲੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੀ ਡਿਓਢੀ ਤੇ ਖੜਾ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ-“ਓਇ ਦੂਲਿਆ, ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਤੂੰ ਏਂ?” ਦੂਲੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-“ਗਰੀਬ-ਨਵਾਜ, ਅਜ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਏ।“ ਫੇਰ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਰਾਏ ਦੂਲੇ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਈਏ? ਤਦ ਦੂਲੇ ਆਖਦਾ ਹੈ-“ਤੁਹਾਡਾ ਬੜਾ ਪੁੰਨ ਹੋਊ ਹੇ ਹਜ਼ਰ ਦਾ ਘਰ ਵਸ ਜਾਏ।”¹⁰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ “ਹਜ਼ੂਰ” ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਹਸਾਉਣੀ ਹੈ।

● ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ:- (1938)

‘ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ’ ਨਾਟਕ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1938 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਵੇਰਵਾ ਤਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਭਾਰਤੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

1938 ਵਿਚ ਜਦ ਉਸਨੇ “ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ” ਲਿਖਿਆ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘੋਲ ਆਪਣੀ ਟੀਸੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਣ ਲਈ “ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ” ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਨਿਜੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਦੁਖਾਂਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ‘ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਵਾਦੀ ਦੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਪਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ-“ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਗਾਰੇ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੜਨਾ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿਸ ਅਰਥ! ਜਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਲਾਨੂਤ ਹੈ ਉਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ।”¹¹

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਮੁਹਾਂਵਰਦੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਮੁਹਾਂਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣ ਹਨ- ਟਿੱਡੀ ਟਪੂਗੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜ ਢਾਹ ਦੇਵੇਗੀ, ਉਜੜੇ ਪਿੰਡ ਭੜੋਲਾ ਮਹਿਲ, ਗਿੱਦੜ ਦੀ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਏ ਤਾਂ ਜੱਟ ਦੀ ਮੋਹੜੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਖਹਿੰਣਾ ਤੇ, ਰਾਹ ਪਿਆਂ ਜਾਣੀਏ ਜਾਂ ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੀਏ, ਲੱਗੀਆਂ ਦੇ ਪੰਥ ਨਿਆਰੇ, ਨੌਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਸ ਟੁੱਟਣਾ, ਪਰਾਈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ, ਡੁੱਬੀ ਤਾਂ ਜੇ ਸਾਹ ਨਾ ਆਇਆ, ਜਿਥੇ ਚਾਹ ਉੱਥੇ ਰਾਹ, ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਿਰ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖਣਾ, ਆਪਣੀ ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ, ਮੌਮ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਗਲਾ ਖੜਨਾ, ਪੈਂਚਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸਿਰ ਮੱਥੇ, ਪਰ-ਪਰਨਾਲਾ ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ ਢਿਲ ਮਿਸ ਕਰਨਾ, ਗੁੜ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨਾ, ਸਾਥ ਪੁਜੱਣਾ ਅੱਡ ਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੈਰ ਹੋਣਾ, ਲਈ ਲਗ ਬਣਨਾ, ਹਥਿਆਰ ਉਹ ਜੋ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਆਵੇ। ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਦਾ ਸੱਤੀਂ ਵੀਹੀਂ, ਲੰਮੇ ਹੱਥੀਂ ਲੈਣਾ, ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣਾ, ਉਂਗਲਾ ਤੇ ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਲੀ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਉਣੀ, ਗੋਲੀ ਕੀਹਦੀ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਕੀਹਦੇ, ਯਮਲਾ ਜੱਟ ਤੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ, ਮਾਪੇ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਅੱਖ ਦੇ ਫਰਕਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ, ਕੰਨ ਹੋਣਾ, ਰੱਸੀ ਸੜ ਜਾਣੀ ਪਰ ਵੱਟ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਨੇਹੁੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਜੋਰੀਂ, ਇਕ ਕਮਲੀ ਦੂਜੇ ਪੈ ਗਈ ਮੜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ, ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖੜਾ, ਅਜ ਢੱਠਾ ਕਿ ਕਲੁ ਆਦਿ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਫ਼ਤ ਵੀ ਲਗਾਈ ਹੈ- ਜਿਵੇਂ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ (ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ)। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ “ਹੈ” ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ‘ਏ’ ਅਤੇ ‘ਹਨ’ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ‘ਨੇ’ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਬੁਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ (1939):-

‘ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾਂਸ ਵਿਚ ਅਰਸ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਜਮੀਨੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਾਡੀ ਧਰਤ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ

‘ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਸਰਲ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ- ਭੰਮਬਰ (ਮੈਂਬਰ) ਸੈਹਬ (ਸਿਨੇਮਾਂ), ਬਲਿਸ਼ਟਰ (ਬੈਰਿਸਟਰ), ਅਸਟੰਡ (ਸਟੰਟ) ਡਰਾਕ (ਦਿਮਾਗ), ਸਿਲਮਾ (ਸਿਨੇਮਾਂ), ਸੈਦ (ਸ਼ਾਇਦ) ਤੇ ਲਸ਼ਕਰ (ਲੈਕਚਰ) ਆਦਿ

ਅਣਜੋੜ (1941):-

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੁਕ ਹੈ- “ਇੱਕ ਮਾਉਂ ਤੇ ਬਾਪ ਅਣਜੋੜ ਕਰਦੇ, ਦੂਜਾ ਤੂੰ ਹੈ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮੀਆਂ।” ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਅਣਜੋੜ’ ਵਿਚ ਦੋ ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਅਣਜੋੜ ਹੈ (1) ਰਜਿੰਦਰ ਤੇ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਅਤੇ (2) ਐਡੀਟਰ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ। ਠੀਕ ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਰਜਿੰਦਰ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਐਡੀਟਰ ਜੇਹੇ ਲੁੱਚੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਜੇਹੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਉੱਜੜ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਸੀਬ ਆਪਣੀ ਉੱਜੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਰਜਿੰਦਰ ਜੇਹੇ ਕੋਮਲ- ਚਿੱਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਮ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ ਇਕ-ਝਾਕੀਏ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਗੋਦਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੋ ਅਣਜੋੜ ਜੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੋਦਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਇਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੰਦ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਥਾਨਕ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ।

‘ਅਣਜੋੜ’ ਦਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਬੂਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਰਜਿੰਦਰ, ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪਾਤਰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

She is innocent. She is not to blame.

ਜਾਂ

We never thought of her. She has over heard us.

ਜਾਂ

Resigned settling accounts reaching immediately.

ਜਾਂ

I think she has taken some poison.

ਜਾਂ

Oh, What should we do?

ਜਾਂ

She wants child.

ਮਹਿਬੂਬ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਕ ਵੀ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਪੁਰਬਣ ਹੈ।

ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ (1942):-

‘ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ਇਕ ਤਿੰਨ- ਅੰਕੀ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ 1942 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ’ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ‘ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ’ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1942 ਵਿਖੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

‘ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ’ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਭੈੜਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਘਾੜਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਹਾਸੋਹੀਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਹੀ ਸਰਲ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਤੇ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਨੌਂ, ਤੇਜੂ ਤੇ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਡਮਾਕ (ਦਿਮਗ), ਅਬਸਰ (ਅਫ਼ਸਰ), ਅਸਾਨ (ਇਹਸਾਨ), ਬਲਿਸਟਰ (ਬੈਰਿਸਟਰ), ਸ਼ੈਂਤ (ਸ਼ਾਇਦ), ਟੇਸ਼ਨ (ਸ਼ਟੇਸ਼ਨ) ਤੇ ਲੈਕ (ਲਾਇਕ) ਆਦਿ।

ਦੋਸ਼ (1949):-

‘ਦੋਸ਼’ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪਿਆ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। 1949 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੋਂ ਬੇਹਦ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

‘ਦੋਸ਼’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਈਵੇਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—“ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕ ਐਸੀ ਮਜ਼ਲੂਮ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਚ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— “ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰ-ਅਧੀਨ ਹੈ।” ਜਾਂ “ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਸੀ ਗਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਤਨੀ ਕਲਜ਼ੋਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਦੋਸ਼ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਅਤੇ ਫ਼ਬਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਤੇਜਵੰਤ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ

ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਦਾਸ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਉਹ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਭੇਦ-ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਪਖੰਡੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੌ ਮੇਰਾ ਘਰ (1954):-

‘ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੌ ਮੇਰਾ ਘਰ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੌ ਮੇਰਾ ਘਰ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਤੇ ਫ਼ਬਵੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਮੌਕੇ ਮਹਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਂਡੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਟੈਮ (ਟਾਇਮ), ਲਸ਼ਕਰ ਸਚਕਰ (ਲੈਕਚਰ), ਡਮਾਕ (ਦਿਮਾਗ), ਕਾਟ (ਕਾਰਡ), ਬੀਆ. ਐਮ (ਬੀ.ਏ.ਐਮ.ਏ.) ਤੇ ਲਫ਼ਟੈਣ (ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ) ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਕੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ਲਤ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਹੱਥ ਕਾਰ ਵੱਲ ਦਿਲ ਤਾਰ (ਯਾਰ) ਵੱਲ, ਯਾਰਾਂ ਦਾ ਯਾਰ ਹੋਣਾ, ਬੰਦਾ ਮਰਿਆ ਪੈਸਾ ਹੱਥ ਨਾ ਆਉਣਾ, ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਗੁਣ ਵੱਡਾ ਕਿ ਭੈਂਸ, ਜੱਟ ਕੀ ਜਾਣੇ ਲੌਂਗ ਦਾ ਭਾ, ਗੱਤ ਬਣਾਉਣਾ, ਪੱਗ ਲਾਹੁਣੀ, ਹੱਥ ਟੁੱਕ ਕੇ ਰਖ ਦੇਣੇ, ਫੁੱਲੀ ਖੇਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਗਰਬ ਕਰੇ ਕਿਰਸਾਣ ਨੇਰੀ ਝਖੜ ਬਹੁਤ ਹੈ ਆਏ ਤੇ ਜਾਣ, ਤੱਤ ਕਢਣਾ, ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਕਰਨਾ, ਛਿੱਤਰ ਕੁੱਟ ਬਣਨਾ, ਸੂਲਾਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤਿੱਖੇ, ਜੀਣਾ ਹਰਾਮ ਕਰਨਾ, ਮੂੰਹ ਸੀਣਾ, ਚੱਬ ਚੱਬ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਟੂਟੀ ਹੋਣਾ, ਸੁੱਤੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ, ਫਿੰਜ ਪਾਉਣੀ, ਉਜ ਲਾਉਣੀ, ਕੈਂਚੀ ਵਾਂਗ ਜਬਾਨ ਚਲਣੀ, ਆਫ਼ਰਿਆ ਫਿਰਨਾ, ਭੂਤ ਸਵਾ ਰ ਹੋਣਾ, ਕੁੱਤੇ ਖਾਣੀ ਕਰਨੀ, ਰੈ ਕਰਨੀ, ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋਣਾ, ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ, ਨੱਕ ਤੇ ਮੱਖੀ ਨਾ ਬਹਿਣਾ ਦੇਣਾ, ਭੁੱਖੇ ਦੀ ਧੀ ਰੱਜੀ ਤੇ ਖੇਹ ਉਡਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਸਾਂਝਾ ਬਾਪ ਨਾ ਪਿੱਟੇ ਕੌਈ, ਜੱਟ ਕਮਲਾ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ, ਤਾੜੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਵਜਦੀ ਹੈ, ਸੇਹ ਦਾ ਤਕਲਾ ਗੱਡਣਾ, ਲਾਈ ਲਗ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲਣਾ, ਪੌਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਹ ਪਾਉਣੀ, ਪੁੱਤ ਕਪੁੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਮਾਪੇ ਕੁਮਾਪੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉੱਲੂ ਸਿਧਾ ਕਰਨਾ, ਰਾਈ ਦਾ ਪਹਾੜ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮੇ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਆਦਿ।

ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ (1955):-

‘ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਰੋਲ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਅਤੇ ਫ਼ਬਵੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਤਰ

ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਕੀਬਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਉਲਮਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਹਤ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪਰਦਾ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਇਹ ਅਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ-“ ਏਧਰ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰੋ, ਲੋਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਛੇਤੀ ਪਰਦਾ ਕਰ ਦਿਓ।”¹²

ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ (1957):-

‘ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ’ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਫਲ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਿਆਸਤੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰਧਾੜ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘੋਲ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਹੀ ਅਸਲਵਾਦੀ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਅਸਲੀਲਤਾ ਭਰੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕਈ ਵਾਰ ਸੂਝਵਾਨ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ

ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਵੇਖਕੇ ਆਮ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਰਿਵਿਊ ਛਪੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਜੇਹੇ ਉੱਘੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਹੈ-“ Most forceful play best acted.”¹³

ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ (1961):-

ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ 1961 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-“ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਕੌਮੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਤੋਂ ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੱਕ ਲੱਗ ਭਗ ਇਹੋ ਧਾਰਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੰਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ

ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਰਦ ਦਾ ਉਸ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਹਾਲੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

‘ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਹੀ ਸਰਲ ਪਰੰਤੂ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਮੌਕੇ ਮਹਲ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ੀ ਹੇਠਲੇ ਉਧਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ।

ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਮਕਾਲੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਦਾ, ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਚਾਂ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਟੇਜ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਸੈੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਰਾ ਨਾਟ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਅੰਕ ਕਮਰੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਆਦਿ ਬਦਲੇ ਕੇ ਨਵੀਂ ਝਾਕੀ ਦਾ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾਉਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਝਾਕੀ ਲਈ ਵੇਲਾਂ ਬੂਟੇ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮਾਂਗਵੇ ਗਮਲੇ ਆਦਿ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ (1967):-

‘ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ’ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਉੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਾਮਿਆਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਣਾ ਹੈ। ‘ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ’ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਰ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਹੈ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਸਾਦੀ ਪਰ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨੀ ਇਕ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ ਇਕ ਝਾਕੀਏ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਸਟੇਜੀ ਪੱਖੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਅਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਪਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ (1969):-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਨ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ। 'ਮਿੱਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗਿ ਚਾਨਣ ਹੋਆ' ਉਸੇ ਹੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੀ ਇਕ ਕਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ" ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਭਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਟੂਏ ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਨਿਧੀਆਂ, ਤੇ ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਧੇੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। 'ਮਿੱਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗਿ ਚਾਨਣ ਹੋਆ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਢੁਕਵੀਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਵੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ:- (1917)

'ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਇਕ (ਜਾਂ ਖਲ-ਨਾਇਕ) ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਭਲਵਾਨ, ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਅਤੇ ਇਕ ਫੁਫੇਕੁੱਟਣ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਪ੍ਰੇਮੋ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੋ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਭਾਲੀਆ ਪੇਂਡੂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਸਾਂ ਕੇ ਇਹ ਲੁੱਚ ਮੰਡਲੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਫੁਫੇਕੁੱਟਣੀ ਪ੍ਰੇਮੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੁੱਢੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਸ (ਅਮਾਵਸ) ਤੇ ਕੈਮ (ਕਾਇਮ) ਜੇਹੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੀ ਹੈ।

ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਨੂਰ (1937):-

ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1937 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ 16 ਝਾਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਹਾਜੀ ਮਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ:-

'ਹਾਜੀ ਮਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ' ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਨਾਟਕੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਗਲਰ ਹਾਜੀ ਮਸਤਾਨ ਦੇ ਘਟਨਾ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ

ਨਾਟਕ 'ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਾਂਗ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾਂ' ਤੋਂ 'ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ' ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਾਂਗੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਦਿਸਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟ- ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ- ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟ- ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਆਤਮਜੀਤ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਮੰਚਣ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਰੀਸਰਚ ਸੈਂਟਰ, 1995, ਪੰਨਾ ਨੰ. -43
2. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975, ਪੰਨਾ ਨੰ. 21
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-21
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-26
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-69
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-72
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-94
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-110
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-125
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-139

11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-143

12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-159

13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-173

ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਸਰੋਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਸਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਦਾ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਦੁਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰਕੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ:

- ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ
- ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ
- ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਕਾਰ
- ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰ
- ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪਿਤ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ :-

ਹਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਥਾਂਏ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਕੱਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕੱਲੁ ਅੱਜ ਅਤੇ ਭਲਕ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੁੱਚਾ

ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਭਲਵਾਨ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ ਐੱਲ ਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਭਲਵਾਨ:-ਮਹੰਤ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਆਂ। ਸਾਲ ਭਰ ਦਾ ਮਗਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਰੱਬ ਨੇ ਸਬੱਬ ਬਣਾਇਆ ਏ।

ਜ਼ੈਲਦਾਰ:-ਅੱਜ ਹੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ ਦੁਬਾਰਾ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।¹

ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਐੱਮ ਐੱਲ ਏ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਲਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਾਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਗ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰੋਂ ਗੁਰਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਜ਼ੈਲਦਾਰ:-ਦੇਖ ਤੇਰੇ ਘਰੋਂ ਗੁਰਾਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਆਂ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ :-ਦਿਲ ਤਕੜਾ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਕਰੀਂ, ਤੈਥੋਂ ਬੋਹਣੀ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ।

ਭਾਗਮੱਲ:-ਮੇਰੇ ਗਰੀਬ ਕੋਲ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੈ ਕੀ?²

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੇਸਮਝ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਭਲਵਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:-

ਰਾਜਮੰਤਰੀ:-ਉਹ ਕਾਲੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛੋਕਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।

ਭਲਵਾਨ:-ਹਜ਼ੂਰ, ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ :- ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕਿਉਂ ਚੀਕਦੇ ਨੇ।

ਭਲਵਾਨ :- ਹਜ਼ੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਏ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ :- ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪਤਲੇ ਨੇ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਹੋਰ ਇਕ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੋ ਲੜਕੇ ਨੌਟ ਬੁੱਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪੀ ਏ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ :- ਇਹ ਕੀਆ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੈਨ?

ਪੀ. ਏ :- ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ :- ਉਹ ਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?⁴

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗਬਾਜ਼ੀ ਕੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

ਪਹਿਲੀ ਆਵਾਜ਼ :- ਧੰਨ ਹੈ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ!

ਦੂਜੀ ਆਵਾਜ਼ :- ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਜਨ ਡਰਾਈਵਰ।

ਤੀਜੀ ਆਵਾਜ਼ :- ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋ।⁵

ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜੋਤ ਤੋਂ ਜੋਤ ਸਮੇਂ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੋਲ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। 'ਜਿਸਮ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਈ ਤਤਕਾਰਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਮਨਮੋਹਨ' ਹੈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਇੰਨਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗਤੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਈ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਜੋ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੋਵੇਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੰਧਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਪੰਧਾ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਉਸਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ--“ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬੁਰਾ ਬਣਾਉਂਦੈ, ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।” ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਮੰਧਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਗਾਮਾ ਤੇ ਬੰਤਾ ਭੜਕ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

ਗਾਮਾ:- ਫੇਰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਚੌਧਰੀ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਾਨੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾਂ ਦਿਆਂਗੇ। ਸੜੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਈ...

ਬੰਤਾ :- ਐਸੀ ਤੈਸੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਗ- ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ। ਫੜ ਕੇ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ ਦਿਨਾ

ਅੰਦਰ।

ਚੌਧਰੀ :- ਚਲੋ ਓਇ ਮੁੰਡਿਓ। ਇਹਦੀਆਂ ਲੀਡਰੀਆਂ ਵਿਚੇ ਨਾ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝੇਗਾ।⁶

‘ਅਣਜੋੜ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਐਡੀਟਰ ਜਿਹੇ ਲੁੱਚੇ ਅਦਮੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਜੇਹੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਉੱਜੜ ਤੀਵੀ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਣਜੋੜ ਮੇਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦੋ ਅਣਜੋੜ ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਣਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ ਖੱਤ ਲਿਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ-

“ ਮਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁਣੀ ਆਂ ਤਾ ਚਿੱਠੀ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਤੁਰ ਆਂ, ਫੇਰ ਨਾ ਕਹੀ। ”⁷

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੱਖ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਾਰਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਸੇ ਵਸਾਏ ਘਰ ਉੱਜੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਸੀਬ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

‘ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ’ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਜੋ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਤੇਜੂ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਚੰਨੋਂ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਨੋਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀਆ ਪੀਘਾਂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਇਕ ਧੱਬਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਜਹਾਲਤ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਇਧਰ ਉੱਪਰ ਬੌਂਤਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਾਸੇਹੀਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹਰਕਤਾਂ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠਲੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਤਨਾਮ:-ਮਾਂ ਜੀ, ਜੇ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿਹਤ ਹੁੰਦੀ।

ਚੰਨੋ:- (ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੀ ਹੋਈ) ਮਾਸੀ ਜੀ, ਜੇ ਮੈਂ ਵੀ ਭੈਣ ਜਿੰਨੀ ਪੜੀ ਹੁੰਦੀ।

ਹਰਨਾਮ:- ਰਬ ਕਰੇ, ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ।

ਸਤਨਾਮ:- ਫੇਰ ਤਾਂ ਮਾਂ ਜੀ, ਵਿਦਿਆ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਬਣ ਜਾਏ।⁷

‘ਦੋਸ਼’ ਨਾਟਕ ਪਿੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾਂ ਰਾਜੋ (ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ) ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅਸਤ ਪਾਉਣ ਹਰਦਵਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਕ ਮਹੰਤ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਮੁੜਨ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਕਰਵਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੋ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਵੱਸ, ਮਜ਼ਬੂਰ, ਲਾਚਾਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਿਨ ਪਤੀ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਦੂਰ ਦਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੇ’, ‘ਅਨਜੋੜ’, ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ’, ਅਤੇ ‘ਦੋਸ਼’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸਮੱਸਿਆਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਨਪੜਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੇ ਇੱਕ ਅਣਛੁਹੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

“ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ: ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਆਂ ਉਸ ਭਗਲੇ ਭਗਤ ਨੂੰ।

ਦੂਜਾ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ: ਮਾਈ ਜੇ ਤੂੰ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਾਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਐ, ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਡਰ ਏ।

ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ: ਕੀ ਫੀਮੀਆਂ, ਭੰਗੀਆਂ, ਸੁਲਫੱਈਆਂ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਹੈ?

ਦੂਜਾ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ: ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪੁਜਦੀ ਐ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ।”⁸

‘ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ’ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਹੈ।

‘ਕਲਾਕਾਰ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਇਕ ਚੁਬਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿੱਚ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ‘ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ’ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸਵੀਕਾਰਤਾ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਸ਼ੇਰੂ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਂ ਅੰਬੋ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਚਾਦਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਰਜਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਪਾਲ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਬਾਹਰੋਂ:- ਚੌਧਰੀ ਜੀ!

ਸ਼ੇਰੂ:- ਕੌਣ, ਰਾਜਾ ਏ ਰਾਜਾ?

ਬਾਹਰੋਂ:- ਚੌਧਰੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਗਾਹ ਮਾਰੀਐ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭਦਿਆਂ।

ਸ਼ੇਰੂ:- ਉਇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਏ ਅਜੇ?

ਰਾਜਾ:- ਬੱਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਡੀਕਦੇ ਨੇ ਬੈਠੇ ਪੰਚ। ਸਭ ਲੋਕੀਂ ਆ ਗਏ ਨੇ।⁹

‘ਕਾਇਆ ਕਲਪ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ‘ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਧੀ’ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲਾ: ਹਾਇ ਨੀ ਮਾਂ! ਮੈਂ ਮਰ ਚੱਲੀ!

ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ: (ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ) ਨੀ ਪਾਖੰਡੋ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੈਨੂੰ? ਗੋਲੀ ਵੱਜ ਗਈ ਉ? ਚਲਿੱਤਰਾਂ ਹੱਥੀਏ,

ਕਿਉਂ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ? ¹⁰

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆਂ ਹੈ। 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਉਸਾਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਟੈਕਸਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅੰਭੀ ਦੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੱਸਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਜਿਤ ਪੋਰਸ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਜੇਤਾ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਸਿਕੰਦਰ: ਪੋਰਸ! ਬੋਲ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਆਂ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਏ?

ਪੋਰਸ: ਜੇ ਮਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ¹¹

ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦੋ ਉੱਘੇ ਸਾਮੰਤ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ' ਕੌਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਮੱਲ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖੀ ਗਈ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ--"ਪੁੱਤੋ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੱਜੀ ਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਓ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਬਾਕੀ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਚੱਲੋ।" ¹²

'ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ' ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਨਵਾਬ ਅਤੇ ਖੋਖਰਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਚੜਾਈ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਮਿੱਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ

ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਨ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸੇ ਹੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ, ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਨਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਉਗਾੜੇ ਹਨ।

‘ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਨੂਰ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ 1973 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਲ 16 ਝਾਕੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤਰੰਭ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

‘ਹੰਸ’ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬ੍ਰਹਮ ਭੋਜ ਤੇ ਸਭ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਤਪਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਤੇ ਲਾਲੋ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਤਪੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਜਲਾਲ ਦਾ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:-

ਮਲਕ:- ਬੇਵਕੂਫ਼, ਜੇ ਉਂਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਣਾ ਸੀ, ਤੈਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ

ਮਿਲਦੀ ਏ?

ਜਮਾਂਦਾਰ:- ਹਜ਼ੂਰ, ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹੋ ਨੀਤ ਧਾਰਕੇ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤੇ ਕੋਈ ਵਲੀ ਏ, ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ

ਗੁੱਸਾ ਮੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਕਾਚੁੰਧ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਹਾਰ ਕੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਮੁੜ ਆਇਆ।¹³

‘ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ’ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਤੇ ਰਚੀ ਗਈ ਤ੍ਰੈ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਰੁਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੂੰ ਦਾ ਤੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਕਲਾਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ:-

ਇਸਤਰੀ:- ਬਾਬਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੁੜ ਸਾਡੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮਰਦ:- ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ:- ਬਾਬਾ ਹੋਰ ਢਿਲ ਨਾ ਲਓ, ਛੇਤੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਓ।

ਬਰੋਟਾ:- ਠੀਕ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੇਸਬਰੀ ਤੇ ਕਾਹਲ ਹੈ, ਅੱਛਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੋ ਔਰ ਸਿਦਕ ਧਾਰੋ।¹⁴

‘ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ’ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀਨਾ ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਸੰਨ 1705 ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲ ਭਾਈ ਦਾਇਆ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਰੂਹਾਨੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਅਮਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਮਿਸਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਥੰਮ੍ਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਸਕੇ। ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਖੁਦ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਪਛਤਾਂਉਂਦਾ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ:- (ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ) ਇਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸ਼ੋਰ ਕੈਸਾ ਹੈ?

ਆਵਾਜ਼:- ਮੁਗ਼ਲ ਤਖ਼ਤੋ ਤਾਂਜ ਲਈ ਤੇਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ:- (ਅੱਤ ਦੁੱਖ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ) ਯਾ ਖ਼ੁਦਾ! ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਸਾਂ! ਮੈਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਕੁਸ਼ਤੋਂ-

ਖ਼ੂਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗਾ।

ਆਵਾਜ਼:- ਬੁੱਢੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ? ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ:- ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸਾਂ, ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਹਵਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।¹⁵

ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਆਸਤੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰਧੜ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘੋਲ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਲਾਠੀ ਗੋਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਜੋਗੇ ਤੇ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕਦਮੇ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਸ਼ਕੰਜੇ ਵਿਚ ਨਿਪੀੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਜੋਗਾ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਜਿਨਸੀ ਬੇਗਹਰਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

'ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਵਾਂਗ ਮਹੱਤਵ - ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੁਹਾਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਲਵਾਨ ਤੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮੈਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਭਲਵਾਨ: ਮਹੰਤਾ, ਹੁਣ ਤੇਰੀਆਂ ਪੈਂ ਬਾਰਾਂ!

ਮਹੰਤ: ਰੱਬ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤਦਾ, ਥੱਮ ਪਾੜ ਕੇ ਬੋਹੜਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਚੰਗਾ ਈ ਨੇ। ਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਨਾਸਤਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। (ਭਲਵਾਨ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ) ਭਲਵਾਨਾਂ, ਨਵਾਂ ਪੈਂਤਰਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।¹⁶

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਭਲਵਾਨ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲਾਜੋਂ ਜੋ ਕਿ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਇੰਚਾਰਜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੁਆਰੀ ਹੈ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਲਵਾਨ: ਬੀਬੀ ਲਾਜਵੰਤੀ, ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਹੋਣਾ ਏਂ। ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਏਂ?

ਲਾਜੋ: ਜੀ ਹਾਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸੀ ਏ ਸਾਰੀ ਗੱਲ।

ਭਲਵਾਨ: ਸਵਾਗਤ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਏਂ। ਮੰਚ ਉਤੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਣਾ ਏਂ।

ਲਾਜੋ: ਕੌਣ ਮੈਂ?

ਭਲਵਾਨ: ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭੇਦ ਭਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਲਾਜੋ: ਕਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਨੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਜੀ?

ਭਲਵਾਨ: ਅਜੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਨਾਲ ਕੁਆਰੇ ਈ ਨੇ।

ਲਾਜੋ: (ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ) ਫੇਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣਗੇ।

ਭਲਵਾਨ: ਦੇਖੋ ਸੰਜੋਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।¹⁷

‘ਸੁਫਨੇ ਸ਼ਾਜ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਿੰਦਰ ਜੋ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੀਸ਼ ਇਕ ਚਿਤਰਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਜੱਸੇ ਨਾਮੀ ਧੌਬੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਰੰਗੀਨ ਸੁਫਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

‘ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿੱਚ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਦੀ ਅਮਬੋ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਰਮਾ ਲਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਬੋ ਕਰਮੋ ਨੂੰ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਕਰਮੋ: ਨੀ ਜਣਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣੀਏਂ, ਦੱਸ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ਧੁੜ ਏ, ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਘਾਟਾ ਏ।

ਅੰਬੋ: ਕਿਹੜੀ ਪਿਓ ਦੀ ਜਗੀਰ ਏ, ਜੀਹਦੇ ਆਸਰੇ ਬੈਠਦੀ। ਖੋਰੇ ਕਿੱਦਾਂ ਤੰਗੀ ਤੁਰਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਟਦੀ ਰਹੀ ਆਂ। ਅੱਜ ਤੂੰ ਵੀ ਭਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਆ ਗਈ ਏਂ। ਉਦੋਂ ਕਿਥੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੀਹ ਕੇ, ਦੋਹਾ ਕੂੜਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਢਿੱਡ ਭਰਦੀ ਸਾਂ।

ਕਰਮੋ: (ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ) ਨੀ ਉਧਲ ਜਾਣੀਏਂ, ਘਰ ਕਿਹੜੇ ਖਸਮ ਨੂੰ ਲੁਟਾ ਦਿੱਤਾ ਈ?

ਅੰਬੋ: ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਸੀ, ਸੱਤਾਂ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ! ਜੇ ਕੋਝ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਜਾੜ ਕੇ ਹੀ ਘਰੋਂ ਦਫਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।¹⁸

‘ਰੋਟੀ ਦਾ ਸੁਆਲ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾਂ ਲਾਇਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਸ ਚਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਲੋਕ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾੜਨ ਲਈ ਫਿਰਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀ ਹਊਏ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਸਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ (ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ) ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸੁਆਲ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜਾਂ ਕਾਰਣ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੈਨਿਕ ਝਗੜੇ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤੀ ਚਰਨਜੀਤ ਤੇ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਚਰਨਜੀਤ ਜੋ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਵੰਤ ਕੰਜੂਸ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਰਾ ਬਣ ਸੰਵਰ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਹੈ। ਦੋਖਿਆਂ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਰਥਿਕ ਹਨ।

‘ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼’ ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਵੇਖ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਪਹਾੜ ਹੀ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦੀ ਝੰਬਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਸਿਨ ਉਸਨੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨੌਕਰ ਦੇ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

‘ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਕਾਮਾ ਨੱਥਾ ਜੋ ਕਿ ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਤਕਰਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੱਥਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡੋਂ

ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਆਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੂਟੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫ਼ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ’ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਮੁੰਡੇ (ਕਿਸ਼ਨ) ਨਾਂਮੀ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਹਲੜ ਸੇਠ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ “ ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ” ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਅਨਜੋੜ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਜੋ ਕਿ ਧੰਨੋ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਅਨਜੋੜ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਤੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਹੋਈ ਆਖਰ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

‘ਦੋਸ਼’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਜ਼ਲੂਮ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੰਤ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ’ ਨਾਟਕ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਵੇਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੁ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਸਲ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਸੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ:

ਗੁਰਾਂ: ਮਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਦੇਖੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਈ ਨੰਨਾਂ ਫੜੀ ਰਖਿਆ।

ਪ੍ਰੇਮੀ: ਉਹ ਕਿਉਂ?

ਗੁਰਾਂ: ਬੇਬੇ, ਤੈਥੋਂ ਕੀ ਲੁਕਾ ਏ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਚਿਤ ਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਕੋਈ।

ਪ੍ਰੇਮੀ: ਬਸ ਫੇਰ ਹੁਣ ਭਾਇਆ ਸਮਝੋ।¹⁹

‘ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿੱਚ’ ਅੰਬੋ ਨਾਮੀ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਅੰਬੋ: (ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ) ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਗੁੱਟ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਪੈਸੇ ਬੜੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।

ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਔਰਤ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਬੋ ਦੀ ਚਾਂਦਰ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਨਨਾਣ ਕਰਮੋ ਆ ਕੇ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਬੋ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਕਰਮੋ: ਵੇਖ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਕੀ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਏ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ।

ਅੰਬੋ: ਅਸਾਂ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਏ, ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਣ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਕਹਿਣਾ ਬੜਾ ਸੋਖਾ ਏ ਬੀਬੀ, ਵਕਤ ਕਟਣਾ ਪਵੇ ਫੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਏ।²⁰

‘ਕਾਇਆ ਕਲਪ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਂ ਤੇ ਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਕੀ ਧੀ ਸ਼ੀਲਾ ਨੂੰ ਚਾਵਾਂ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਬਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪਹਿਣਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕੱਪੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਫਿਰ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ

ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਅਫੀਮ ਖਾਣ ਦੀ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਨ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਿਰਮਲਾ: ਤੂੰ ਹੁਣ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਵੀਂ, ਮੈਂ ਚੱਲੀ ਆਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ।⁷²

ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ: (ਗੁਹ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ) ਹੈਂ ਨਿਰਮਲਾ! ਨੀ ਤੂੰ ਕੇਹੇ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਏਂ?

ਨਿਰਮਲਾ: ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਈ ਏ!

ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ: (ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ) ਹੈਂ! ਗ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਈ ਏ! ਜਾਯਾ ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ! ਨੀ ਚੰਦਰੀਏ, ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਕੀਤਾ?

ਨਿਰਮਲਾ: ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਗਿਆ।²¹

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿੱਲਖਣ ਦੇਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲ੍ਹ ਅਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-6, 2004, ਪੰਨਾ ਨੰ.-8
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-14
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-28
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-31
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-49
6. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975, ਪੰਨਾ ਨੰ. -38
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 60

8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-72
9. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-6, 2004, ਪੰਨਾ ਨੰ.-4
10. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨਾ ਨੰ.-113
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-71
12. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975, ਪੰਨਾ ਨੰ.-28
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.- 93
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-180
15. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-243
16. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨਾ ਨੰ.-17
17. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2004, ਪੰਨਾ ਨੰ.-23
18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 38
19. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨਾ ਨੰ.-114
20. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2004, ਪੰਨਾ ਨੰ. -15
21. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨਾ ਨੰ.-115
22. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-72

ਅਧਿਆਇ-ਚੌਥਾ

ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਅਧਿਆਇ- ਚੌਥਾ

ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਦੇ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਜੋ ਕਿ 1917 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼

ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਆੜ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਭਗਤ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

ਜ਼ੈਲਦਾਰ:- ਮਹੰਤ ਦੇ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜ ਬਣ ਜਾਊ!

ਭਲਵਾਨ:- ਸੁਣ, ਕੋਠੀਆਂ, ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕਾਰਾਂ ਚੜ੍ਹਨ ਨੂੰ, ਨੌਕਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ। ਦੱਸ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ?¹

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚ ਆਏ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ (ਮਹੰਤ) ਜੋ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਆਏ ਨੂੰ ਹਰ ਕੰਮ ਦੱਸ ਕੇ ਕਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਭਲਵਾਨ : ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਐਧਰ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਓ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਏਧਰ ਕਿਆ ਹੈ?

ਭਲਵਾਨ : ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਉਦਾਘਟਨ ਕਰਨਾ ਏਂ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : (ਪੀ.ਏ.ਨੂੰ) ਉਹ ਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕੈਸੇ ਕਰੀਦਾ ਹੈ?

ਪੀ.ਏ : ਕੁਛ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਫੀਤਾ ਕੱਟਣਾ ਏਂ?

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਕੈਂਚੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ, ਹਾਂ ਉਸਤਰਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਥੈਲੇ ਵਿੱਚ।²

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਾਜੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਰੱਵਈਆਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ - ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਜੋਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਪਿਘਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਲਾਜੋਂ : ਜੀ, ਖੇਚਲ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਭੁਗਤਾਉਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਇਕੋ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।

ਲਾਜੋਂ : ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਜੀ?

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲਾਜੋਂ : ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜੀ।³

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਲੀਡਰ ਜਦ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਾਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਸਬੂਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਮੁੰਡਾ: ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੁ ਸਾਡਾ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋ। ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਪਤਲੀ ਆ। ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਕੋਈ ਜਗੀਰ ਲਾ ਦੇਵੋ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ: ਮੂਰਖਾ, ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਕਰ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਅਗੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹਾਂ।

ਮੁੰਡਾ : ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ.....

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : (ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ) ਚੁੱਪ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕ ਲੈਣ ਦਿਓ, ਸਭ ਦਲਿੱਦਰ

ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜਾਹ, ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੀਂ, ਛੇਤੀ ਕੋਈ ਪਰਮਿੱਟ ਜਾਂ ਬਸ ਰੂਟ ਲੈ ਦਿਆਂਗਾ ਮੌਜਾਂ ਕਰਿਓ। (ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਚਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੀ.ਏ. ਨੂੰ) ਇਹਨੂੰ ਕੁਛ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੇ।⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਓ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਿਕਸਨਰੀ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ.....⁵

{ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹਾਸਾ}

ਬੁਰਾ ਹੋਵੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਨੀਦਰ ਨਾ ਪਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦ ਲਿਆ ਵਾੜੇ ਹਨ।

ਆਵਾਜ਼ : ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਬੱਚਿਓ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਕਾਲਾ ਅੱਖਰ ਮੱਝ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੀ. ਏ. : (ਹੌਲੀ) ਅਖਤਿਆਰੀ ਫੰਡ ਕਹਿ ਦਿਓ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰੋ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਖਤਿਆਰੀ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਰਕਮ

ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।⁶

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ- ਖਸ਼ੁੱਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਡੇਰਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਹੰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੰਤ ਦੇ ਭਗਤ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਭਲਵਾਨ : ਫੇਰ ਇਥੇ ਕਿਸ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏ ਉਜਾੜ ਵਿਚ।

ਜੈਲਦਾਰ : ਮਹੰਤ ਜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ।⁷

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ, ਔਰਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਮਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : (ਝੋਪ ਕੇ) ਨੌਜਵਾਨ, ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ?

ਨੌਜਵਾਨ : ਮੈਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹਾਂ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਆ ਮੰਗਾਂ ਹਨ?

ਨੌਜਵਾਨ : ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।⁸

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਅਜਿਹੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਤੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਬਣਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਬੜੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਤਾਂਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਮੱਦਦ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਰਪੰਚ : ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਛੇਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। (ਪੀ.ਏ. ਨੂੰ) ਲਿਖ ਲੈ ਭਈ।⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲਿੰਕ ਰੋਡ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਨਗਰ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਹਰੀਜਨ ਲੋਕ ਜੋ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ

ਆਰਬੂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਤਾ ਉਦੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰੀਜਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਹਰੀਜਨ : ਪਰ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੂ- ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰਦੇ ਨੇ।¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹੇ ਬੁਰੇ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢ ਹੀ 1913 ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਆਦਿ ਸਰੋਕਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟ- ਜਗਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟ- ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਤੇ- ਸਿੱਧ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਵਾਸਤਵਿਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਥ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਉਭਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹਤਬਰ ਆਗੂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਹੁੰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਲਵਾਨ, ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਅਤੇ ਠੇਕਾ ਅਤੇ ਭੱਠੀ ਚਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜ਼ੈਲਦਾਰ : ਸਭ ਕੁਝ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਣਾ।

ਭਲਵਾਨ : ਨਾਲੇ ਇਕ ਸਾਲਮ ਠੇਕਾ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਈਂ।

ਮਹੰਤ : ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਲੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭੱਠੀ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਆਂ।

ਭਲਵਾਨ : ਬਸ ਫੇਰ ਨਿਸਚਿੰਤ ਸੌਂ।¹¹

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੋ ਸ਼ਰੇਆਮ ਨਸ਼ਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਭਲਵਾਨ, ਭਾਗ ਮੱਲ ਅਤੇ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ: ਕਿਸੇ ਦੂਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਤੇਰੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਏ।

ਭਾਗ ਮੱਲ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਖੀ ਏ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਦੇ ਆਂ।

ਭਲਵਾਨ : ਤੇਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸੁਣਿਆਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਾਲਾ ਧੰਦਾ ਚਲਦੈ।

ਭਾਗ ਮੱਲ: (ਝੁੱਪ ਕੇ) ਕਿਥੇ ਜੀ, ਐਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਈ ਏ। ਪੇਟ ਨੂੰ ਝੁਲਕਾ ਦੇਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਮਾਰਦਾ ਈ ਏ ਨਾ। ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਡਾਕਟਰ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਧੰਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਸਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਭਲਵਾਨ : ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ, ਕੁਝ ਪਤਾ ਤੈਨੂੰ?

ਡਾਕਟਰ : ਨਹੀਂ ਜੀ, ਕੀਹਨੇ ਕੀਤੀਆਂ?

ਭਲਵਾਨ : ਮੇਹਰੂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਏ ਨਾ?

ਡਾਕਟਰ : ਉਹ ਤਾਂ ਜੀ.....

ਭਲਵਾਨ : ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਲੰਬੜਾਂ ਦੀ ਬਹੂ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਹੈ।¹³

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆਂ ਗਿਆਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਭਲਵਾਨ ਰੁਲੀਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੁਲੀਆ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕਿੰਨਾ ਕਿ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਤੱਕ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਰੁਲੀਆ : ਚੌਧਰੀਓ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਡੰਗ ਤਾਂ ਹੋਊ, ਪਰ ਜ਼ਹਿਰ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਐਸੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਲਾਵਾਂਗਾ, ਐਸੀਆਂ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣਗੇ, ਰੁਲੀਆ ਖਾਨ,

ਤੈਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਣਿਆ, ਸਗੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਏ।

ਭਲਵਾਨ : (ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ) ਆਹ ਲੈ ਫੜ ਤੀਹ ਰੁਪਏ ਸਾਈ ਦੇ। ਖੂਬ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀਂ।¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ’ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭਾਵ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ, ਗਰੀਬੀ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਿਦਾਨ ਵੱਲ ਵੀ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਰਿਹੇ ਖਿਲਵਾੜ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਬਖੂਬੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰੇਮੋ ਜੋ ਕਿ ਮਹੰਤ ਦੀ ਏਜੰਟ ਹੈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਭਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਗੁਰਾਂ : ਬੇਬੇ, ਰਤਾ ਠਹਿਰ। ਪਤਾ ਨੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਅੱਜ ਕਿਉਂ ਡੁੱਬਦਾ ਜਾਂਦਾ

ਪ੍ਰੇਮੋ : (ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ) ਤੂੰ ਬਿੰਦ ਬਹਿ ਲਾ, ਹੁਣੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਏਂ। ਲਿਆਂ ਮੈਂ ਮੋਢੇ ਘੁੱਟ ਗਿਆਂ। ਨੀਂ, ਤੇਰੇ ਹੱਡ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਨਰੋਏ ਨੇ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਈ ਗੰਦਲ ਵਰਗੀ ਕੂਲੀ ਲਗਦੀ ਏਂ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮੋ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਾਦੂ ਟੁਣੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸਵਾਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ;

ਪ੍ਰੇਮੋ : (ਨਿਸਚਾ ਬਨ੍ਹਾਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ) ਧੀਏ, ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂ ਟੁਣੇ ਚਲਦੇ ਨੇ। ਸਿਆਣੇ

ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਡੀਕਦੇ ਨੇ ਏਸ ਸੁਭਾਗੀ ਮੌਸ ਨੂੰ।¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਭਲਵਾਨ ਤੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ:

ਭਲਵਾਨ : ਸਾਧੂ, ਮਹੰਤ ਕੀ ਕਰਦਾ ਏ?

ਸਾਧੂ : ਕੋਈ ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੋਇਐ।

ਭਲਵਾਨ : (ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ) ਭਗਤ ਕਿ ਭਗਤਣੀ?

ਸਾਧੂ : (ਰੋਕ ਕੇ) ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰੋ, ਮੈਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਆਵਾਂ।¹⁷

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਵਰਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੋਹਤਬਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਮੈਂਬਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਹੋ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦ ਉਹ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੱਪਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸਾਧੂ ਭਲਵਾਨ ਹੁਣਾ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਧੂ : ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਂਬਰੀ ਦੀ ਕੈਸੀ ਪੱਟੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਏ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਝਦਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਏਹੋ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਕਈ ਦਫਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੁੜ ਬੁੜਾ ਉਠਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਤੇ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਨਾ.....¹⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਰੀ ਅਧਰਮੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਨਾਂ ਚੱਲੇ ਰਹੇ ਡੇਰੇ ਸਿਰਫ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ:-

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੁਰ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਪ੍ਰੇਮੋ ਤੇ ਗੁਰਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਹੀ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਉਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੋ ਇਕ ਫਫੇਕੁਟਣੀ ਬੁੱਢੀ ਹੈ। ਗੁਰਾਂ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਕੁੜੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੰਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੋ ਇਕ ਡਰ ਹੈ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰਾਂ : ਸੱਚੀਂ ਬੇਬੇ, ਡੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਇਥੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਵਾਂ। ਬੇਬੇ, ਮੈਂ

ਕਹਿਨੀ ਆਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਹੀ ਸਵੇਰੇ ਸਾਹਜਰੇ।¹⁹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਵਾਸ ਦੀ ਹੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਾਂ ਡਰ ਕੇ ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਧੂ : ਕਿਹੜੀ ਓਹ ਸੋਹਣੀ ਜਹੀ ਕੁੜੀ, ਜੋ ਹੁਣੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ? (ਮੁਸਕ੍ਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ) ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਵਧੀਆ ਮਾਲ ਵੇ।²⁰

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਜਵੰਤੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਸਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਇਨਚਾਰਜ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਆਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੌਹਤਬਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਲਈ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਆਈ ਮੁਟਿਆਰ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:

ਮੁਟਿਆਰ : ਜੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਵਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਹੈਂ! ਇਹ ਕੀਅ ਬਾਤ ਕੀਤੀ? ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵਿਚ ਹੋ।

ਮੁਟਿਆਰ : ਸਭ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਥੋਂ ਬੇਹੱਦ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।²¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਾਟਕ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ, ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ, ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਝੂਠੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਨੇ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਖੱਟਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਫੇਦਪੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਧਰਮ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫੇਦਪੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਹੋ ਰਿਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਮਹੰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਜ਼ ਉਧੋੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਹਥਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਉਸਦੀ ਦੁਰ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਕਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਟ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2004, ਪੰਨਾ ਨੰ. 20
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.- 43
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.- 42
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-47
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.- 61
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-62
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-20
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-48
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-45
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-45
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-23
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.- 25
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-28
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-33
15. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-1
16. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-2
17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-20
18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-21
19. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-2
20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-21
21. ਉਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.-46

ਸਾਰ

ਸਾਰ

ਨਾਟਕ ਦੁਹਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਟਕ ਦੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਹ ਸੰਵਾਦਮੂਲਕ ਅਨੋਖੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ-ਸਫਰ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਰੰਗ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਉਸਦੀ ਲੰਮੀ ਨਾਟ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਹਨ

1937 ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਲਮਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਟ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਹੈ। ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ (1938), 'ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ'(1939), ਅਨਜੋੜ (1941), ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ (1942), ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ, ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ, ਪੰਜ ਗੀਟੜੇ, ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਰਚੇ। 1940 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਈ। 1940 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਯਥਾਰਥ ਘੱਟ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 1940-42 ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਅਨਜੋੜ' ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। 'ਅਣਜੋੜ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਬੇਜੋੜ ਅਤੇ ਅਣਜੋੜ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਨਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। 'ਦੋਸ਼' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਾਖੰਡੀ ਤੇ ਪਾਪੀ ਮਹੰਤ ਆਪ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬਣਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ' ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਲਾ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਰਾਗੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ' ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ' ਨਾਟਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਿੰਕਦਰ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ ਸੀ।

ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, 'ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਐਸਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਘਰੋਗੀ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਚਿੰਨਾਤਮਿਕ ਆਦਿ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਅਸਲਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਿਫਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸੁਖਾਂਤ, ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ ਆਦਿ। ਇਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਚਰੋਕੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੌੜੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ

ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੁਲਮ, ਅਨਿਆ, ਧੋਖਾ, ਵਲ-ਛਲ ਤੇ ਝੂਠੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

'ਕੱਲ੍ਹ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਡਾ: ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ "ਦੋਸ਼" ਦੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਦਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰਾਂ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਭਲਵਾਨ, ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਅਤੇ ਇਕ ਫੁਫੇਕੁੱਟਣ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਪ੍ਰੇਮੋ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਭਾਲੀਆ ਪੇਂਡੂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਸਮਗਲਿੰਗ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵੀ ਇਸ ਮਹੰਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਮਕਾਲੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਵਪਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ, ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਤੀ ਫੈਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬੇਨਾਕਾਬ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘਟਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹਵਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਮਹੰਤ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ ਸਭ ਔਰਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਨੀਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕੁਕਰਮ, ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਡੇਰੇ, ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਅਦਬੀ ਆਦਿ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਆਤਮਜੀਤ ਅਤੇ ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਚਣ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਰੀਸਰਚ ਸੈਂਟਰ, 1995
- ਸੈਨੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ(ਪ੍ਰੋ.), ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975
- ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ 1988
- ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001
- ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਲੁ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ, ਅਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2004,
- ਨਗੇਂਦ੍ਰ, ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਅਨੁ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ) ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1994
- ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.(ਪ੍ਰੋ.), ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ,(ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਯਨ), ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਕਰੋਲ ਬਾਗ, ਦਿੱਲੀ, 1957
- ਭਰਤਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਅਨੁ ਗੋਬਿੰਦਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985
- ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ, ਜੈਨ ਸੰਨਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1989
- ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1997
- ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ,ਚੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1997